

De klokken luiden weer

E. Wolbink

De titel boven dit artikel is overgenomen uit 'De Veenstreek' van 23 oktober 1953. In die uitgave berichtte de krant dat de klokken van de Stephanuskerk voor het eerst weer elektrisch konden worden geluid. Tijdens de oorlog was de installatie stuk gemaakt op last van de Duitsers. De kerkklokken waren uit de toren gehaald. Ze zouden worden omgesmolten om te dienen als grondstof voor oorlogstuig. Gelukkig zijn die plannen niet uitgevoerd. Na de oorlog werden de klokken teruggevonden, waarna ze werden teruggeplaatst in de toren waar ze al vele eeuwen dienst hadden gedaan. In deze bijdrage kijken we nog eens terug op de geschiedenis van 'onze' zestiende-eeuwse bronzen kerkklokken.

Over de aanschaf van de klokken is helaas weinig meer bekend. Oude archieven laten er in ieder geval niets over los. De oudste stukken in het archief van de Stephanuskerk dateren uit het einde van de 17de eeuw en de klokken zijn bijna tweehonderd jaar ouder. Toch weten we wel iets over ze te vertellen. Onze oud-hoofddirecteur C. Lina wijdde er in 1988 een bijdrage aan in 'de Rondom', K. Jongma beschreef ze in De Drie Dorpen van 18 december 1953 en ing. Joh. Lutjeharms schreef erover in zijn serie 'Hardenberg toen' in De Toren.

De kerkklokken zijn - op de akte van stadsrechten na - ons oudste 'tastbare' bezit. Oorspronkelijk hingen er drie klokken in de toren van de oude Stephanuskerk. Die oude Middeleeuwse kerk verkeerde aan het begin van de 19de eeuw in een bouwvallige toestand. De gemeenteraad van Stad Hardenberg besloot op 23 augustus 1845 dat de toenmalige kerktoren met de drie kerkklokken - tot dan eigendom van de burgerlijke gemeente - geschonken werd aan het kerkbestuur, met die bepaling dat één van de klokken zou mogen worden verkocht ten bate van de kerkbouw. Het kerkbestuur nam de schenking graag aan en besloot vervolgens de grootste luidklok te verkopen. Die woog 1540 Hollandse ponden en de kerk ontving 95 cent per pond (in 1820, toen het Nederlands metriekstelsel werd ingevoerd, was de waarde van het Nederlandse pond bepaald op 1 kilogram). Het verhaal gaat dat de klok zou zijn aangekocht door een kerkgemeente te Amsterdam. De nieuwe kerk in Hardenberg werd op 30 januari 1848 officieel ingewijd door predikant Lubbarus Bosch. De kerktoren was buitenwerks vol-

ledig vernieuwd. Binnenin de toren zijn delen van de oude gebinten hergebruikt. Een duurzame oplossing...

De drie-eenheid

Ooit vormden ze samen een muzikaal harmonisch ensemble, stelt Sjoerd van Geuns uit Nieuwegein. Hij geniet internationale bekendheid vanwege zijn allesomvattende kennis aangaande luidklokken en de geschiedenis ervan. De drie klokken waren een zogenaamde do-, re- en mi-klok. De do-klok woog 1540 kilo, de re-klok weegt zo'n 1000 kg. en de mi-klok nog altijd 762 kg. Hij stelt verder dat deze luidklokken mogelijk alle drie in 1506 vervaardigd zijn door Geert van Wou uit Kampen, bekend als de grootste klokkengieter van zijn tijd. De grootste klok werd zoals gezegd verkocht door het kerkbestuur en is later zo goed als zeker omgesmolten. De tweede klok, met de naam 'Maria' werd in 1538 hergoten door het duo Geert van Wou junior en Jan ter Stege. Een 'Maria-klok' bevestigd nog eens, aldus Van Geuns, dat er een grotere klok geweest is, waarschijnlijk met de naam 'Stephanus' of 'Salvator'. De derde klok is nog origineel en dateert dus uit 1506. Verder stelt hij dat het praktisch vanzelfsprekend was dat Van Wou betrokken was bij de luidklokken van Hardenberg. Het stadje stond in de vijftiende en zestiende eeuw via Zwolle in verbinding met de Hanze en Geert van Wou geldt als de belangrijkste Hanze-klokkengieter.

Op deze foto is te zien dat de oude gebinten in de kerktoren nog ongebruikte pen-gat-verbindingen bezitten, waarin vóór 1848 zo goed als zeker de derde - en grootste - luidklok bevestigd was.

De verschillende auteurs die geschreven hebben over de geschiedenis van de Hardenberger luidklokken, stellen alle - mogelijk elkaar daarin volgende - dat de tweede luidklok, daterend uit 1538, verwijst naar de grote brand waarbij het stadje in 1497 grotendeels in de as werd gelegd. De door Van Wou junior en Ter Stege hergoten klok heeft namelijk een randschrift dat dit doet vermoeden. Het randschrift luidt in Gotisch schrift:

**Boven en onder:
Gedeelten van het
randschrift van de
re-klok uit 1538.**

Rechts: 'erbarmen'.

**maria ◇ is ◇ min ◇ name ◇ god ◇ moet
◇ sig ◇ des ◇ erbarmen ◇ dat ◇ weder
◇ heeft ◇ ons ◇ doen ◇ verbarren ◇
geert ◇ van ◇ wou ◇ jan ◇ terstege ◇
goten ◇ mi ◇ a'no ◇ xv'xxxviii**

Het gedeelte 'dat weder heeft ons doen verbarren' zou de verwijzing zijn naar de brand, mogelijk door 'dat weder' veroorzaakt (blikseminslag). Dat het echter bijna een generatie zou duren eer de luidklok vervangen werd (1497 - 1538) roept vraagtekens op. De heer Van Geuns komt daarom

met een andere - meer logische - verklaring. Hij stelt dat 'verbarren' zoveel betekent als 'verbinden', wat erop neer zou komen dat de voorgaande luidklok defect was geraakt (gebarsten; zonder klank). De klok werd hergoten om het ensemble van de drie luidklokken weer te herstellen.

De kleinste luidklok is dus ook de oudste, daterend uit 1506, vervaardigd door Geert van Wou. Het 'klokje' heeft toch nog een diameter van 103 cm aan de slagrand. Deze heeft, net als de gro-

**Rechts: 'terstege goten
mi a'no xv^c.**

tere, een fraaie versiering (bloemrand) boven en onder het randschrift. De kroon van de kleine luidklok is enigszins gehavend. Het randschrift luidt:

jhesus ◇ **maria** ◇ **iohannes** ◇ **gerhardus** ◇ **de** ◇ **wou** ◇ **me** ◇ **fecit** ◇ **anno** ◇ **domino** ◇ **mccccvi**

Ook over dit randschrift bestond tot voor kort onduidelijkheid bij de verschillende auteurs. Het eerste woord was door hen ontcijferd als IHEBIS. Zij wisten zich daarmee geen raad. Men vermoedde al dat het Jezus moest zijn, maar kon het er niet in lezen. Tijdens de laatste renovatie van de luidklokken was het mogelijk om de toren te beklimmen, om ze aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het gelukte ons redelijk om foto's te maken van de randschriften. Delen ervan bleven echter ook nu aan het zicht onttrokken. Duidelijk lezen we nu: 'Jhesus'.

Automatische aandrijving

Het luiden van de kerkklokken was eeuwenlang een klus die veel menselijke spierkracht vergde. Wat zal het de ongeoefende klokkenluider een hoop zweetdruppels hebben gekost! Dat werd in 1932 al een stuk eenvoudiger toen het kerkbestuur besloot om in de toren twee motoren van 1/6 pk aan te laten brengen. Voortaan werd de luidinrichting automatisch door het uurwerk ingeschakeld. De klokken luidden op vastgestelde tijden, namelijk 's middags om twaalf uur en 's avonds om negen uur, gedurende drie minuten. Bij andere gelegenheden, zoals bij aanvang van de kerkdienst, bij brand en bij begrafenissen, moesten de klokken nog handmatig worden bediend. Vooral het luiden van de klokken bij sterfgevallen, het zogenaamde *doodenverluiden*, waarvoor vroeger vier mannen nodig waren, was een stuk vergemakkelijkt. Mannenwerk was kinderwerk geworden.

Vroeger was het in de stad de gewoonte om voor het aangaan van de kerk met beide klokken te luiden. Rond 1910 was men overgegaan

op één klok, maar met het automatiseren van het luiden was dat oude gebruik weer in ere hersteld. Bij brand werd de grote klok geluid en wanneer een dode werd 'verluid', konden ingewijden aan het voorafgaande kleppen horen of de overledene een kind, een vrouw of een man was. Dat verluiden heeft men eeuwenlang gedaan. Toch was men er eind 1918 even van afgestapt. Het was de tijd van de Spaanse Griep. De kerkklokken beierden toen voortdurend, omdat er zeer veel sterfgevallen waren. De angst was groot, want bijna elk huisgezin werd wel getroffen door de ziekte...

De klokkenroof

De Hardenberger luidklokken hebben eeuwenlang de burgers en kerspellieden naar het bedehuis geroepen en bij sterfgeval met hun metalen stem de levenden de broosheid van hun bestaan verkondigd, zo schreef K. Jongmsma. Och, dat ze konden spreken, wat zouden ze veel te vertellen hebben.

Op 10 mei 1940 zagen zij vanuit de hoogte het brute 'Herrnvolk' binnentrekken. Slechts twee maanden later zwegen de klokken. Het verwonderde velen dat het begin van de kerkdiensten niet, zoals gewoonlijk, werd aangekondigd door het luiden van de kerkklokken. De luchtbescherming had bevolen dat de klokken moesten zwijgen. Het sein 'luchtalarm geëindigd' werd in deze gemeente namelijk gegeven door het luiden van de kerkklokken. Het zou dus verwarring wekken, wanneer ook op andere tijden de klokken werden geluid.

Het was de Rijkscommissaris van Nederland, Seys-Inquart zelf, die in juli 1942 tijdens een van zijn redevoeringen zei: *Gij weet, dat wij thans de kerkklokken wegnemen.* Het luidde de volgende schanddaad van de Duitsers in: de klokkenroof. Van verschillende kanten werden

Gedeelten van het randschrift van de kleine mi-klok uit 1506.

Bij de nieuwbouw in 1848 zijn in de kerktoeren, op elk van de vier hoeken, Middeleeuwse 'luistervinkjes' teruggeplaatst die zo goed als zeker afkomstig zijn uit de kerk die ter plaatse was afgebroken.

protesten gehoord, maar natuurlijk tevergeefs. De krant Vrij Nederland schreef er over. Zij vergeleek de bezetters met roversbenden die vroeger de kelken en monstransen uit de kerken roofden. Het volk werd opgeroepen om geen medewerking te verlenen *bij het neerhalen van onze klokken...* De Duitsers hadden voor hun oorlogsindustrie metaal nodig voor het vervaardigen van wapens. De bronzen kerkklokken leverden na omsmelting koper en tin op.

Op 20 november 1942 ontving de burgemeester van Hardenberg een brief van de waarnemend Commissaris der provincie Overijssel namens de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Daarin werd, in opdracht van de Rüstungs-Inspektion, aangekondigd dat men overging tot de vordering van klokken. Men had in 1939/1940 al geïnventariseerd welke klokken er zoal in de gemeente voorradig waren en de exemplaren die van monumentale waarde waren, had men gemerkt met een witte letter M (monument). De Duitsers konden zo eenvoudig gebruik maken van die goed geadmistrateerde vooroorlogse gegevens!

Locoburgemeester H. Hamhuis rapporteerde enkele dagen later dat het verwijderen van de klokken uit de torens van Hardenberg en Heemse met grote moeilijkheden gepaard zou gaan. De omvang van de klokken maakte dat ze niet door de trapgaten naar beneden gehaald konden worden. De toren van Heemse was recent nog volledig onder monumentenzorg gerestaureerd. Het eruit halen van de kerkklokken zou betekenen dat een gewelf geheel afgebroken zou moeten worden. Ook in Hardenberg zou het niet eenvoudig zijn, want daar zouden gewapende betonvloeren met betontrappen, afgedekt met granito, gesloopt moeten worden om bij de klokken te kunnen komen. Letterlijk schreef Hamhuis: *Bij eventuele verwijdering van de klokken, zullen de betontrappen moeten worden afgebroken, hetwelk een onbegonnen werk is en een hopelooze vernieling te wegbrengt, terwijl tevens de toegang naar de galerijen wordt afgesloten. Verwijdering van de klokken langs den buitenkant van het gebouw gaat eveneens met zwaarigheden gepaard, daar de galmgaten hiervoor te klein zijn en de muur een dikte bezit van 77 cm.*

Na het passeren van het uitgebroken klankgat, wordt een van de luidklokken langs stalen kabels naar de gereed staande wagen getrokken, d.d. 24 juni 1943. (Collectie Hardenbergs Archief)

Begin 1943 meldde de Inspecteur van Kunstbescherming dat bij het verwijderen van de kerkklokken de galmgaten uitgebroken moesten worden, zodat ze met zo min mogelijk beschadiging van de gebouwen naar beneden konden worden gehaald. Meteen daarop werden de predikanten van de kerken in de gemeente door de locoburgemeester per brief op de hoogte gesteld. Hij besloot die brieven met: *Ter voldoening aan een ontvangen opdracht verzoek ik u tegen deze vordering geen agitatie onder de bevolking te waken...*

Op 19 maart 1943 gaf Hamhuis door dat de firma Van der Woude uit Almelo zeer binnenkort zou beginnen met het vorderen van de klokken in Lutten, Slagharen en Hardenberg. De Heemser klokken ontsprongen de dans, omdat het kerkgebouw grote monumentale waarde had. De toren van de hervormde kerk van Hardenberg was van veel jongere datum (herbouwd in 1848) en daarom kwamen de beide klokken die daarin hingen wel voor vordering in aanmerking. Op 16 april 1943 ontving de gemeente de brief van Van der Woude waarin hij aankondigde binnenkort de klokken te vorderen ten behoeve van de Deutsche Wehrmacht.

Drie dagen later schreef gemeentearchitect A. Knobbe een brandbrief aan de locoburgemeester waarin hij ten stelligste pleitte voor het behoud van de Hardenberger klokken vanwege hun *hooge oudheidkundige waarde en zeer mooie klank*. Hamhuis stuurde de brief door, maar kon het onheil niet afwenden. De firma uit Almelo benaderde aannemersbedrijven om te assisteren bij het verwijderen van de kerkklokken. Het verzoek werd veelal met een smoesje afgewezen. In juni 1943 moesten ze er toch aan geloven. De zestiende-eeuwse klokken van Hardenberg werden met veel moeite uit de toren gehaald en op transport gesteld. Later werden ook alle andere klokken en bellen gevorderd. Uitgezonderd waren de klokken en bellen die minder dan 20 cm doorsnede onderaan hadden of die minder dan 10 kg wogen. Na het Duitse bevel om de metalen in te leveren had de Nederlandse volkshumor een nieuw (chemisch) element ontdekt nl. *Germanicum*, met als eigenschappen: het trekt goud, zilver en andere edele metalen aan, het reageert heftig op jodium, maar lost op in zeewater...

Eerherstel

Toch kwam het zo ver gelukkig niet. Op 14 augustus 1945 schreef K. Jongsma een brief aan de burgemeester van Hardenberg, waarin hij aangaf dat hij al een aantal malen in een krantenberichtje had gelezen dat er ergens in Duitsland een groot aantal torenklokken was teruggevonden die uit de bezette gebieden waren gehaald. Hij schreef:

Als beminnaar van de vroegere historie van Hardenberg las ik dit met grote belangstelling. Met smart denk ik nog aan die ongelukkige dag dat op last van het diefachtige hennnvolk onze beide klokken uit de toren werden weggehaald. En een stille hoop is er bij mij, dat ook onze oudste stukken uit het verleden de vernietiging ontkomen zijn en te eniger tijd terug zullen komen.

Meteen ondernam de waarnemend burgemeester actie. In september 1945 kon de Rijksinspectie Kunstbescherming 'met groot genoegen' melden dat de klokken aan de smeltkroes ontkomen waren en in Groningen - met enige honderden andere - waren teruggevonden. De kleinste klok werd door de Gebr. Van Bergen in Heiligerlee gerepareerd. Begin april 1946 keerden beide luidklokken terug in Hardenberg. Het Salland's Volksblad wijdde er een interessant artikel aan, dat we hier onverkort laten volgen:

Zelden hebben onze klokken zo in het middelpunt der belangstelling gestaan dan de laatste jaren. Zeker ieder kende ze, maar alleen aan hun metalen stem, die al eeuwen onverpoosd tot de arbeid en tot de rust riep, die sprak van komen en gaan, die sprak van de voortsnellende tijd en die ook sprak van het dalen in het graf. Maar wie kende ze anders dan aan hun stem? Wie wist het jaar van hun komen? Slechts weinigen hadden ze gezien. Tot juni 1943 ook hun lot beslist scheen om omgegoten te worden tot vernietigend oorlogstuig. De schendende klauw van het diefachtig hennnvolk roofde ook hun weg. Hardenberg, dat al zo bitter weinig bezit wat aan zijn grijs verleden herinnert, verloor zijn oudste bezit. Nu pas werd men gewaar dat ze respectievelijk uit 1506 en 1538 dateerden. Wat een ouderdom. Als ze eens spreken konden, wat zouden ze ons veel ontullen, dat thans voor immer verborgen zal blijven. Ze moesten weg. Ze gingen. Wie had nog durven hopen dat ze toch nog weer terug zouden komen? Niemand immers. En toch kwamen

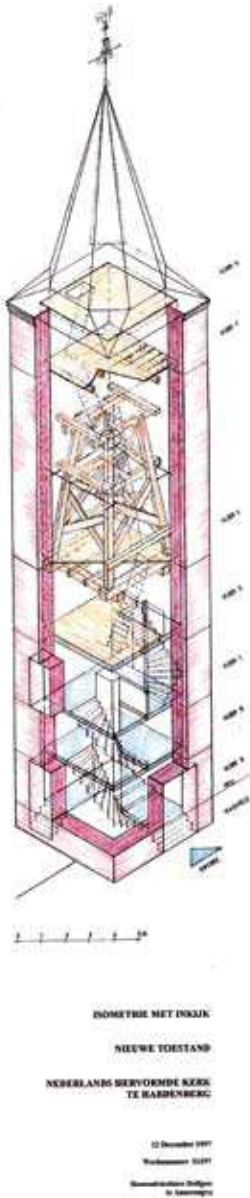
ze terug. Het bruto geweld van de edelgermanen moest voor het recht zwichten. Wij kennen de historie. Gelukkig, dat er gegevens waren, waardoor Hardenberg zijn eigendomsrecht bewijzen kon. En nu zijn ze terug en hebben hun oude plaats weer bereikt. Op 31 augustus zullen ze hun vreugde uitjubelen. Vreugde over de jaardag van onze geliefde koningin, maar ook vreugde over de wending van hun dreigend lot. Wij zullen ons verheugen als wij hun oude bekende klanken weer zullen horen.

En inderdaad, op 31 augustus 1946, op de jaardag van de koningin, galmden de Hardenberger klokken een half uur lang hun blijdschap uit over hun behouden terugkeer. Het luiden moest vooralsnog handmatig gebeuren, want de elektrische installatie was nog niet hersteld. Het ontbreken daarvan maakte het niet mogelijk om ze regelmatig hun tonen over de stad en haar omgeving te laten weerklinken. Het zou nog zeven jaar duren, voordat de installatie was gerepareerd. De Veenstreek van 23 oktober 1953 meldde: *De klokken luiden weer. Het vriendelijke geluid van onze kerkklokken is weer dagelijks in onze plaats te horen. De eerste baten van de bazar zijn voor dit doel besteed. En voor de bevolking is 't een genoegen dat daarmede weer een oude traditie is hersteld.*

Ook werd het gebruik van het zgn. 'weekuitluiden' naar oude trant hersteld. Dat vond plaats op zaterdagavond om 17.30 uur. 's Zondags luidde in het vervolg de kleine klok om 8 en 9 uur, terwijl om 10 uur beide klokken hun klanken lieten horen. Op werkdagen om 21.00 uur luidde de 'papklok', een oud gebruik, bedoeld voor de boerenbevolking ter afsluiting van hun werkdag. Na de laatste renovatie, uitgevoerd in 2011, luidt de kleine klok volautomatisch gedurende een minuut, van 12.01 tot 12.02 uur: de zgn. *noenklok*. 's Avonds van 21.01 tot 21.02 is die luidklok ook te horen: de papklok. De grote klok wordt geluid bij rouwdiensten die zowel in de Hölfe- als in de Stephanuskerk gehouden worden. Voor aanvang van de kerkdiensten van de Protestantse Kerk luiden de beide luidklokken gedurende tien minuten.

Met dank aan:

- A.J. Barnard, Hardenberg
- S. van Geuns, Nieuwegein
- A.C.A. Pullen, Hardenberg
- C. Renkema, Hardenberg

Voor een kleine verbouwing in 1997 werd deze isometrische projectie gemaakt van de Hardenberger toren. Het geeft een goed beeld van de opbouw van de houten gebinten die de luidklokken 'dragen'.